

समाजवादी समाजरचना व स्याद्वाद :

समाजवादी विचारसारणीला स्याद्वादामध्ये स्थान आहे. राजकीय विचारधारा ही कधीही सर्वांशाने परीपूर्ण नाही. हेगेल, कान्ट, मार्क्स किंवा महात्मा गांधी यांनी आपआपल्यापरीने चांगल्यात चांगली समाजरचना करणारी राजकीय पद्धती सांगितली. जास्तीत जास्त दारिद्र्य आणि अल्प लोकांच्या हाती खूप संपत्ती असेल, तेथील जनतेला समाजवाद हवासा वाटतो. कारण तेथे वाटून घेण्याची इच्छा असते. पण वाटून घेऊन समाजाची घडी बसत नाही. “पैसा” हेच केवळ सामाजिक अंग नाही. समाजातील काहीना आपली मते, विचार, तत्वे ही संपत्तीपेक्षा देखील श्रेष्ठ वाटतात. मग त्या लोकांना समाजवादी शत्रू मानतात. त्यांचा छळ करतात. खरे तर, खऱ्या समाजवादी देशांनी लेखन, भाषण-स्वातंत्र्य, मुक्तपणे द्यावे. कारण समाजवाद चांगला असेल तर अशा भाषणांनी व लिखाणांनी तो नष्ट होणार नाही. लोकांना तो नको असेल तर नष्ट होऊ देणेच योग्य आहे. समाजवादी राष्ट्रे देखील शत-प्रतिशत समाजवादी नसतात. तेथेही काही चांगल्या-वाईट लोकांचे हाती सत्ता एकवटलेली असते. सत्तेचा दुर्गुणच आहे की ती एकवटली जाते. सत्तेच्या विकेंद्रीकरणाचेही असेच आहे. विकेंद्रीकरणाने केंद्र पराभूत होते. म्हणून स्याद्वादाचे सांगणे आहे की, नित्य जागरूक राहून जो विचार-आचार करायचा त्यातील सत्य कोणते, किंवा सत्याभास कोणता हे जाणून घेतले पाहिजे.

यासाठी जनसामान्याला शिक्षणाच्या माध्यमातून परस्परांच्या मतांचा आदर करण्याचे व त्या मतातील सत्यांश जाणून घेण्याचे शिक्षण दिले पाहिजे. भ.महावीरांनी सतत चाळीस वर्षे जनसामान्याला अशा प्रकारे संबोधन केले. तेथे आग्रह नव्हता. तेथे धर्मप्रचाराची आकांक्षा नव्हती. केवळ होती विवेकी. सुखी मानव-समाज या पृथ्वीवर नांदावा ही तळमळ. सर्व प्राणीमात्रांच्या सुखाच्या तळमळीनेच तीर्थकरत्व प्राप्त होते, असे शास्त्रात सांगितले आहे.

परम अर्हत भ. महावीरांनी लोकधर्मही सांगितला. केवळ मोक्षमार्गी होऊन संन्यस्त होऊन राहणाऱ्यांचा धर्म नाही, तर लौकिक रीतीने जगताना परस्परांच्या हितासाठी कसे जगावे हे प्रभूंनी सांगितले. म्हणूनच त्यांच्या अहिंसाव्रतात देखील शेती करणे बसते, पशुपालन, पशुचिकित्साही बसते, असि, (तलवार), मसी (लेखन), कृषी, शिल्प, सेवा, वाणिज्य यांनी आपले जीवन घालविणेही बसते. जे भयभीत आहे त्यांनी तलवार वापरली काय आणि अहिंसा वापरली काय ? यात भगवंतांना फरक वाटत नाही. भ्याडाची अहिंसा ही हिंसाच होय. लौकिक अर्थांने

राज्यरक्षणासाठी, तत्वरक्षणासाठी, केलेली हिंसा ही अहिंसा होय. कारण 'हेतु' हाच क्रियेचा जनक आहे. हेतु चांगला असेल, शुद्ध असेल तर, घडणारी क्रियाही शुद्धच होय. आणि हेतु अशुद्ध असेल तर शुद्ध क्रियाही अशुद्धच होय.

म्हणून भगवंतानी सांगितलेली अहिंसा, सत्य, अचौर्य, ब्रम्हचर्य व अपरिग्रह ही पांच मौलिक व्रते सार्वकालिक आहेत. ही व्रते रिजिड स्वरूपाची नाहीत. देश, काल, व्यक्ती व परिस्थिती याप्रमाणे त्यांचा आचार करायचा आहे. एखादे वेळी संपूर्ण निर्ग्रंथ साधू देखील देश, धर्म व स्वातंत्र्य, धर्म यासाठी सदैव प्रेरणा देणारा हा धर्म आहे. सर्व प्रकारचे विकल्प व संकल्प तेथे मान्य आहेत. कारण मानवी समाजाची मनोरचना, भौगोलिक परिस्थिती, शारीरिक कमी-जास्त सामर्थ्य यांचा विचार प्रभूंनी केलेला आहे. म्हणून स्यादवादाची रचना सर्वथेव उपयुक्त आहे. कडवेपणा, हट्ट ही हिंसाच होय. सर्व प्रकारच्या शक्यतांना मान्यता देण्यातच मानवांचे हित आहे. दारू पिणा-या समाजाची शक्यता नाकारता येत नाही. म्हणून त्यांना धर्मोपदेश बंद आहे. प्रभुकडे येणे बंद आहे, असे नव्हे. प्रभूच्या समवशरणाची द्वारे सर्वांना उघडी आहेत. हर्मन जॅकोबीने, जो मांसाहारी होता, जैन आगमांचा अभ्यास केला. त्याने आगमाच्या अभ्यासाने शाकाहार स्वीकारला. जॉर्ज बर्नाड शॉनेही शाकाहार स्वीकारला. ही स्वीकारण्याऱ्यांची जात वाढली पाहिजे. लादणाऱ्यांची जात किंवा दडपण स्वीकारण्याची जात कमी झाली पाहिजे.

समाजवादी रचना ही देखील स्वीकृतीची हवी. लादली जाऊ नये. भारतीय संस्कृती ही मूलतः समाजोन्मुखच आहे. आज जे टॅक्सरूपाने सरकार घेते, ते व्यक्तीने स्वतःहून समाजाला परत करावयाचे. ते धर्म-कर्तृव्य होते. परिमित परिभोगांची कल्पनाही महावीरांची. कमीत कमी गरजा व त्या गरजांची पूर्तीही कमीत कमी करणे हे कधीकधी फार आवश्यक आहे. जे अधिक मिळेल ते समाजाला अर्पण करणे ही अ-परिग्रहाची कल्पना आहे. जैन साधूदेखील समाजाकडून फक्त एकदा जेवणाचा स्वीकार करून त्याच्या मोबदल्यात राष्ट्रीय चरित्र निर्माण करित. जन-संबोधनाचे चर्चा-सत्र वर्षानुवर्षे चालत राही. श्रवणाच्या मार्गाने मानव जातीला सदैव जागृत ठेवणे हे शिक्षणाचे महत्वाचे अंग आहे. ते जैन साधूंनी हजारो वर्षे निष्ठेने सांभाळले आहे.

यासाठी प्रस्थापित तत्वांना, रीतिरिवाजांना, घराण्यांना, राजकीय प्रणालींना नाकारून नवे लोकाभिमुख कायदे आणणे हे जैनधर्माला विरोधी नाही. जैनधर्म हा मोक्ष-धर्म आहे, हे खरे. पण दारिद्र्य, अज्ञान, रोगराई, संघर्ष यांच्यापासून मुक्ती देणारही तो धर्म आहे, हेही विसरू नये.

ज्यांनी खूप उपभोग घेतला त्यांनी दारिद्र्याचा स्वेच्छने स्वीकार करावा. ज्यांनी संसार केला त्यांनी वनवासही स्वीकारावा, असे महावीरांचे सांगणे आहे. नव्या पीढीला जागा करून द्यावी व जुन्यांनी मोकळे व्हावे असा सल्ला प्रभूंचा आहे. त्यामुळे जुन्या-नव्यांचा संघर्ष होणार नाही. दोघांनी पूरक व्हावे हाच सामाजिक विचार होय.

अशा रीतीने सामान्यपणे स्याद्वादाचे त्रैलोक्यव्यापी व त्रैकालिक उपयोगाचे तत्व आहे. ते विवेकाने स्वीकारण्यात मानव जातीचे परम कल्याण आहे. या तत्वाने या पृथ्वीवरच स्वर्ग निर्माण करता येईल. युद्धे, रोगराई दादित्त्र्य, अज्ञान व भूक यापासून जगाची सुटका करता येईल.

स्यादवादः स्वरूप-

(१) स्याद अस्ति (२) स्याद नास्ति (३) स्याद् अस्ति-नास्ति (४) स्याद् अवक्तव्य (५) स्याद् अस्ति अवक्तव्य (६) स्याद् नास्ति अवक्तव्य (७) स्याद्-अस्ति-नास्ति अवक्तव्य अशा सात रुपाने-प्रकाराने (याला सप्तभंग असेही म्हणतात.) वस्तूचे अनेकांतात्मक स्वरूप जाणून घेता येते. वस्तूचे सम्यक् रूप जाणणे हा हेतु आहे. स्याद्वाद हे साधन आहे. स्याद्वादापेक्षाही वस्तूचे सम्यकज्ञान होणे महत्त्वाचे आहे. म्हणून पद्धतीसाठी भांडण करण्याचे जैनांना कारण नाही. स्यादवादाचा प्रचार करणाऱ्या साधूंनी देखील पंथीय दृष्टी स्वीकारल्याने स्याद्वादाला कमीपणा आला. श्वेतांबर व दिगम्बर या पंथातील कटुता मिटविण्याचे सामर्थ्य नसेल तर स्याद्वादाचे महत्त्व आम्ही विश्वाला कसे पटवून देणार ? म्हणून स्याद्मुद्रांकित जिनवचनांना समजावून घेणे अत्यंत आवश्यक आहे. सात प्रकारांनी सत्य कसे जाणावे याचा खुलासा खालीलप्रमाणे-१

१) स्याद्-अस्ति :

एखाद्या वस्तूच्या एका गुणाला 'आहे' अशी मान्यता यामुळे मिळते. परन्तु त्या मान्यतेबरोबरच 'स्याद्' हे उपयोगी विशेषणही लावले जावे. स्याद् विशेषण हे सूचित करते की जे 'आहे' ते केवळ स्व-अपेक्षेने आहे. 'हे मडके आहे' असे विधान सांगते की वर्तमान काळात मातीची ही अवस्था मडक्याच्या स्वरूपात आहे. किंवा एखाद्या मुलाला चित्र दाखवून जर

मडक्यासंबंधी विधान केले असेल तर असे विधानही एकांशाने सत्य आहे. चित्रतील मडके हे पाणी भरण्याच्या दृष्टीने सर्वस्वी अयोग्य असल्याने अर्थ-क्रियाकारकत्व त्यात नाही. दुसरे, ते मडके म्हणजे मातीची एक अवस्था आहे. मडके असूनही त्या मडक्यातील मृत्तिकापण (मातीपण) नित्य रुपाने आहे.

२) स्याद्-नास्ति :

पहिल्या विधानाच्या नेमके विरोधी वाटणारे हे विधान असते. यात विरोधीपणा दिसत असला तरी तो नसतो. जेव्हा 'मडके' पाहूनही 'हे मडके नाही' असे विधान जर कोणी केले तर त्याचा हेतु कदाचित दुसऱ्या कोणत्यातरी गुणधर्माला उद्देशून असावा, हे जाणले पाहिजे.

समजा, अभिप्रेत असेल मोठे मडके आणि तुम्ही आणून दिले लहान मडके तर अभिप्रेत असलेले हे मडके नव्हे, हे सांगण्यासाठी देखील 'हे काय मडके आहे ?' असे सांगून निषेध केला जातो किंवा द्रव्याच्या अपेक्षेने मडकेही मातीच होय. म्हणून मडक्याच्या निषेध केलेला असतो.

३) स्याद्-अस्ति-नास्ति :

या विवेचनाने एखाद्या वस्तूत अस्ति-नास्ति अशा अभयरूप गुणांची रचना सांगितली जाते. जसे एखादे दार उघडे असेल तर ते दार 'स्व-कीय' लोकांना येण्यासाठी उघडे व इतरांसाठी बंद असते. म्हणजे उघडे आणि बंद हे एकाचवेळी असू शकते.

४) स्याद्-अवक्तव्य :

वस्तूचे काही गुणधर्म शब्दातील असतात. काही केवळ अनुभवलाच येतात. तेव्हा जे शब्दातील आहे, अशा गुणधर्माला निषेध होणे योग्य नव्हे. म्हणून 'अवक्तव्य' प्रकारही योग्यच होय. मोक्ष सुखाचा अनुभव, परमसमाधीचा अनुभव इत्यादी गोष्टी शब्दातीतच आहेत. म्हणून त्यांचा निषेध करणे योग्य नव्हे.

५) स्याद्-अस्ति-अवक्तव्य :

केवळ अवक्तव्य म्हणूनही न स्वीकारता अस्ति-स्वरूपाचे अवक्तव्य स्वीकारणे योग्य आहे. वस्तूतील असे अनेक गुणधर्म आहेत की जे अवक्त वयरूप आहे. साखरेचा एकच एक म्हणजे गोडी आपल्या लक्षात येतो. परंतु इतर

१ वस्तूमध्ये गुण व धर्म असे समान वाटणारे पदार्थ आहेत. गुण हे निरपेक्ष आहेत. गुणांत विरोधाभास नसतो आणि धर्म म्हणजे जो निरपेक्ष नसतो असा गुण. तेथे विरोधी गुणाची प्रचीती येते. जसे-नित्य-अनित्य, एकत्व-अनेकत्व. जैनैन्द्रकोष-भा.४, पान ५१०.

अनेक अस्ति स्वरूपाचे (स्व-अपेक्षेने) गुणधर्म तीत असतात. म्हणून हा वचन-विकल्पही मानला पाहिजे.

६) स्याद्-नास्ति-अवक्तव्य :

परापेक्षेने हा अवक्तव्य गुण नास्ति स्वरूपाचा आहे. अवक्तव्य असणा-या गुणांचा उल्लेखही नास्ति स्वरूपाचा स्वीकारावा लागतो.

७) स्याद्-आस्ति-नास्ति-अवक्तव्य :

या प्रकारात उभयरूपाने अवक्तव्य वचन स्वीकारण्याची तयारी आहे. जे अवक्तव्य आहे ते आस्ति-नास्ति स्वरूपाचे युगपत् आहे.

वरील सात प्रकारांनी वस्तू स्वरूपाचे ज्ञान होऊ शकते. या सात प्रकारांचाही हट्ट त्याज्य आहे. कारण आचार्यांनी दर्शविलेला मार्ग स्पष्टपणे दिसला पाहिजे. ते म्हणतात-

"लोयाणं ववहारं, धम्म-विवक्खादे जो पसाहेदि

सुयणाणस्स वियप्पो, सो वि णओ लिंगसुभूदो"। समणसुत्तं गाथा ७२३.

वस्तूच्या एखाद्या धर्माचे (गुणाचे) कोणत्या तरी अपेक्षेने वर्णन करून लोकव्यवहार साधला जातो. त्याला नय म्हणतात. नय हा श्रुतज्ञानाचा अंश होय. तसेच जेव्हा नयसापेक्ष असतो तेव्हाच तो सुनय होय. निरपेक्ष नय हा खोटा असतो. म्हणून अत्यंत सावधपणे प्रमाण आणि नयाचे स्वरूप जाणून घेतले पाहिजे.

सम्यक चारित्र :

मोहतिमिरशपहरणे दर्शन लाभात अवाप्त संज्ञान :।

रागद्वेष निवृत्तै चरणं प्रतिपद्यते साधु । रत्नकरंडक श्रावकाचार

सम्यक् चरित्र हे सम्यक्दर्शन पूर्वकच असते. सम्यक्दर्शन झाले की सम्यक् ज्ञानाचीही प्राप्ती होते. परंतु सम्यक् चारित्र्याची प्राप्ती कष्ट साध्य आहे. मोहाचा अंधकार इतका गडद असतो की सम्यग्दर्शन होऊनही ती विरळ होत नाही. म्हणून मोहाच्या नाशासाठी चारित्र्य सांगितलेले आहे.

आत्म-स्वरूपात लीन होणे, स्थिर होणे, रममाण होणे म्हणजे सम्यक् चारित्र्य होय. सम्यक् चारित्र्य आत्म्याचा स्वभाव असल्याने खरे चारित्र्य तेच होय. त्या दृष्टीने 'चारितं खलु धम्मो' असे त्याचे वर्णन केले आहे. चारित्र्याला जे सम्यक असे विशेषण लावले^२ आहे त्याचा हेतु चारित्र्य हे अज्ञापूर्वक नसावे, यासाठी होय.

चारित्र्याचे दोन मुख प्रकार :

सकल चारित्र्य व विकल चारित्र्य असे दोन प्रकार आहेत. सर्व पापापासून पूर्णतः निवृत्त असणा-या व आत्म्यात लवलीन होणा-या मुनींच्या चारित्र्याला सकल चारित्र्य म्हणतात.

हिंसादि पांच पापातून स्थूलपणे (अंशतः) निवृत्त होण्याला श्रावकांचे विकल चारित्र्य म्हणतात. चारित्र्य हा आत्माचा स्वभाव आहे, असे असता चारित्र्यासाठी दीर्घ प्रयत्न, तपश्चर्या, ध्यान, संयम इत्यादि गोष्टीची आवश्यकता कां भासावी ? जर तो स्व-भाव असेल तर ते आपोआप घडले पाहिजे. हे म्हणणे रास्त नाही. त्यासाठी भगवान महावीरांनी सांगितलेला चारित्र्यात्मक विचार समजावून घेतला पाहिजे.

आज तूमची आमची चेतना संसारी आहे, ती मूर्च्छित आहे. जवळ जवळ निश्चेतनेसारखी झाली आहे. अनादी काळापासून मोह-मायेची एवढी पुढे त्या चेतनेवर साडली आहेत की स्वाभाविक चारित्र्य प्रगट होत नाही. मोहनीयच कर्मांचे दश्रन मोहनीय व चारित्र्य मोहनीय असे दोन भेद समाजवून घेण्यासाठी केले आहे. आत्मयातील दर्शन-शक्तीला झाकाळून टाकणे हे दर्शन मोहनीय

१) चारित्तं खलु धम्मे, धम्मो जो सो समोत्ति णिदिट्ठो,।

मोहक्खोह विहीणो परिणामे अप्पाणो हु समो।

प्रवचन, गाथा-७.

२ अज्ञानपूर्वकाचरणनिमित्त्यर्थ सम्यग विशेषणं।

- सर्वार्थसिद्धि- १/१

कर्माचे काम आहे. त्यामुळे सत्य मार्गच दिसत नाही. सदसत् विवेकच त्यामुळे राहात नाही आणि चारित्र्य मोहनीय कर्माने आत्म्याचा जो शुद्ध चारित्र्य गुण आहे. तो प्रगट होत नाही. ही क्रिया इतकी जुनी आहे की आपण शरीरालाच आत्मा समजतो. परंतु सम्यक्दर्शन झाल्यामुळे चारित्र्यमोहनीय कर्मापासून वेगळे होण्याचा मार्ग शोधणे हाच साधकाच्या जीवनाचा प्रधान हेतु आहे.^१ जीवनाच्या प्रयोजनाचा पाहिला भाग आत्मनिष्ठेचा व सात्मश्रद्धेचा आहे आणि दुसरा भाग आत्म्यातील अनंत शक्तीच्या प्रगटीकरणाचा आहे. चारित्र्य हीच ती महान शक्ती होय. जीवात्म्याच्या ठिकाणी असलेले अनंतवीर्य जागृत करण्याचे सामर्थ्यही या चरित्र्याचे होय.

दुसरे, भगवंताचा मार्ग हा आचरण प्रध्वान आहे. कारण आचरणाने सुस्त, थंड व आळशी झालेल्या शक्ती बंड करू लागतात. नित्य गादीवर लोळणा-याला फरशीवर झोपण्याचा प्रसंग आला तर शरीर बंड करते. हे शरीराचखे बंड थंड करण्याचे सामर्थ्य भगवंताच्या आचरण मार्गात आहे. सदैव शरीराच्या आश्रयाने जगत राहिल्याने शरीरच उपास्य दैवत बनते. संपूर्ण जीवन त्या शरीराच्या कोडकौतुकासाठीच खर्च होते. शरीर व मन सुखी तर आपण सुखी अशी चुकीची धारणा घट्ट झालेली असते. त्यामुळे शरीराच्या विरुद्ध कसलेही आचरण करण्याची हिम्मत संसारी जीवाची होत नाही. ती हिम्मत तेव्हाच येते जेव्हां आत्म्याच्या अनंतसुखाचे मलक आपण आहोत, हे कळते तेव्हा मग शरीराच्या अश्रयाने जगण्याची रीत संपते. पती मिळताच पित्याच्या आश्रयाने जगण्याची रीत संपते. पती मिळताच पित्याच्या अश्रयाने जगण्याची रीत स्त्री संपवते, रीत स्त्री संपवते, त्याप्रमाणे आत्मचेतना जागृत झाली की शरीराच्या आश्रयाने जगणे संपते.

गृहस्थासाठी आचारधर्म-

गाह्यस्थ जीवन ही आवश्यक बाब आहे. ज्या समाजात, देशात व कुळात आपण जन्मतो तयाचे काहीसे ऋण जनमाबरोबरच आपणाबरोबर येते. या

२) पुरुषासिद्धी उपाय-श्लोक, ३७, ३८, ३९.

ऋणांची प्रत्यक्ष फेड उत्कृष्ट गृहस्थी-जीवन घालवून करता येते. ते जीवन जितके सुसंस्कृत, अप्रमादी, आणि विवेकी असेल तितकेच पुढील जीवनही चांगले होईल. गृहस्थांच्या जीवनात परस्परांच्या सहकार्याचा, उपकाराचा व संबंध-विशेषाचा भाग असतो. मानवी जीवनाचा विकास प्रेमाने होतो. प्रेम ही जीवसृष्टीला विसविणारी दिव्य शक्ती आहे. त्या प्रेमाला होतो. प्रेम ही जीवसृष्टीला विकसविणारी दिव्य शक्ती आहे. त्या प्रेमाला भगवान महावीर 'अहिंसा' म्हणतात. अहिंसेत स्वाश्रय प्रवृत्ती आहे. तर प्रेमात पराश्रय प्रवृत्ती आहे. अहिंसेत व्यक्तिगत साधना आहे. प्रेमाला कुणीतर 'दुसरा' लागतो. म्हणून गृहस्थांच्या आचार धर्मात 'अहिंसा धर्म' प्रधान आहे. कारण 'अहिंसा' हा सर्व प्राणीमत्रांचा जीवन धर्म आहे.

पाच प्रकारांचा अहिंसाप्रधान आचार-धर्म

(१) अहिंसा (२) सत्य (३) अचौर्य (४) ब्रम्हचर्य (५) परिमित परिभोग (अपरिग्रह) अशा यापाच प्रकारे श्रावकांचा धर्म सांगितला आहे. या पाच धर्मांचे पूर्णपणे पालन गृहस्थ धर्मात शक्य होत नाही. म्हणून स्वल्पप्रमाणात त्याचे पालन करण्यासाठी सांगितले आहे. अल्प प्रमाणात व्रतांचा स्वीकार करायचा म्हणून वरील व्रतांना अणुव्रत म्हणावे.

अहिंसाणुव्रत :

प्रमत्त-योगाने जीवाचा होणारा वध ही हिंसा होय.^२ हिंसा हे पाप होय. हे पाप गृहस्थी जीवनांत नित्य घडत असते. स्वयंपाक करणे, कांडण, दळणे, साफ, सफाई करणे, कपडे धुणे, उद्योग धंदे करणे इत्यादी सर्व कामात हिंसा घडते. शेती करायची तर असंख्य जीवांची हिंसा

होते. मग या हिंसेतून मार्ग कसा काढायचा ? श्वास घेताना देखील असंख्य जीव नाकावाटे आत जातात. पाणी पिताना असंख्य जीवांचा नाश होतो, मग अहिंसा व्रत कसे पाळायते ?

यासाठी जैन धर्मातील गृहस्थांनी अहिंसा समजाऊन घ्यावी. तसेच हिंसा अहिंसेचा विचारही जाणून घ्यावा. हिंसा म्हणजे प्रमत्त योग. जेथे आत्म्याची जागृती नाही, तेथे तृष्णा, लोभ, अविवेक आहे तेथे हिंसा आहे. आत्म-विस्मृती म्हणजे हिंसा होय. जीवाचा नाश करण्याची, कुणाचे प्राण घेण्याची, कुणालाठार करण्याची इच्छा म्हणजे वस्तुस्थिती-संबंधाने अज्ञान होय. कुणी कुणाला ठार मारू शकतो, हा ज्याचा त्याचा अहंकार आहे. आत्मा हा सदैव अच्छेद्य, अदाह्य व अजरामर आहे. त्याचा नाश करण्याचे सामर्थ्य कुणाचेही नाही. असे असता 'मी याल ठार करतो हा अहंकार होय. अहंकार म्हाजे देखील हिंसाच. जे जसे आहे, ते तसे न जाणणे म्हणजेही हिंसाच होय. कारणं तेथे अज्ञान आहे. या दृष्टिने असत्य बोलणे, चोरी करणे, स्व-स्त्रीशिवाय अन्य स्त्रियांची इच्छा ठेवणे व आवश्यकतेपेक्षा अधिक संयच करणे (अनृत, चोरी, कुशील, व परिग्रह) ही देखील हिंसाच होय, हिंसांची विविध रूपे आहेत. अहिंसा जाणण्यापूर्वी हिंसा जाणून घेणे देखील फार महत्वाचे आहे. हिंसेचर संबंध प्राणघातापेक्षा आत्मघातशी आहे. आत्म्याचा दिव्य चेतनेशी होणारी प्रतारणा देखील हिंसाच होय. ही हिंसा मनाने, वचनाने किंवा शरीराने घडली तरी हिंसाच होय. स्वतः केलेली किंवा करविलेली किंवा करवून घेतली तरी हिंसाच होय. हे सारे विश्व जीवांनी व्याप्त असताना, अहिंसक कसे रहावे, हा फार मोठा प्रश्न उभा राहतो. अहिंसक राहणे कठीण आहे, अशी समजूत होते. पण जैनाचार्यांनी प्रमत्त-योगाला हिंसा म्हटले आहे. जेथे अत्म-जागृती नाही, जेथे चैतन्याला जाग आली नाही, तेथे हिंसा आहे. कधीकधी हिंसा देखील अहिंसेचे रूप घेऊन हिंडते. पुष्कळवेळा काही समाजाजिक पध्दती रानटी व हिंसक असतात. त्यांना सामाजिकता म्हणून आपण मान्यता देतो. तीच गोष्ट राजकीय गुंडगिरीची किंवा दरोडेखोरीची होय. ही गुंडगिरी किंवा दरोडेखोरी वरून तात्विक पांघरुण घालून केलेली असते. अशा शासन संस्थेला मान्यता देणे म्हाजेही हिंसाच होय.^{१/२}

या उलट जैनाचार्यांनी समरांगणामध्ये शस्त्राचा कफन दुष्टांचे निर्दालन, निर्मुलन करणे हि हिंसा त्याज्य मनलेली नाही. हिंसेसाठी हिंसा त्याज्य आहे. त्यासाठी हिंसेमागील हेतू पाहिला पाहिजे. केवळ क्रियेवरून काही निर्णय

-
- १) पु. सि. उपाय-श्लोक ४०
२) प्रमत्त योगात् प्राणव्यपरोपणं हिंसा तत्त्वार्थसूत्र.

घेणे चुकीचे ठरेल. जैनाचार्यांनी श्रावकासाठी सामान्य जनतेच्या दृष्टीने अहिंसाणुव्रताचा अल्प प्रकार सांगितला आहे.

अहिंसाणुव्रताचे प्राथमिक स्वरूप :

संसारातील जीवनचर्या मोहमयी जीवनाचे व अगतिकपणाचे ज्ञान आचार्यांनी होते. म्हणून सुरुवातीला अगदी सर्वसाधारण अहिंसाणुव्रताचा उपदेश केला. त्यामध्ये (१) मांसाहाराचा त्याग ही पहिली अट घातली आहे. सर्व प्राण्यांना स्वतःचे प्राण सदैव प्यारे असतात. म्हणून प्राण वाधाचा निषेध केला आहे. त्या दृष्टीने पांच इंद्रिये, मनोबल, वचनबल, कायबल, आयु व श्वासोच्छ्वास हे दहा प्राण सांगितले आहेत. मानसिक विचारांचे स्वातंत्र्य काढून घेणे हे देखील प्राणवधात समाविष्ट केले आहे. भाषण-स्वातंत्र्य हिरावून घेणे हे देखील प्राण-वधात घातले आहे. यावरून लोकशाहीची बीजे जनमानसात रुजविण्यासाठी भगवंतानी किवी दूरदृष्टी वापरली होती हे ध्यानात येते. वरील दहा प्राणापैकी कोणत्याही प्राणाचा घात करणे ही हिंसा होय. प्राण्याचे जीवन ज्यावर आधारलेले आहे, अशा कोणत्याही गोष्टी हिरावून घेऊन यांना जगणे अशक्य करणे ही हिंसा होय. अशी संकल्पपूर्वक केलेली हिंसा त्याज्य होय.

शिवाय मांसाशन हे आभिजात्य संस्कृतीचे लक्षण नाही, सुसंस्कृतपणाचे लक्षण नाही, हा ठसा भारतीय जनमानसावर उमटविणारी एकच थोर विभुती म्हणजे भगवान महावीर होय. यांच्याच पावलावर पाऊल ठेवून नंतर वैदिक आचार्यांनी, सांख्यानी, नैय्यायिकांनी, आणि आजच्या गांधीवाद्यांनी मांसाशनाचा सतत विरोध केला. शंकराचार्यांनी मांसाहार केल्याचा उल्लेख नाही. याचा अर्थ असा की भारतात मांसाहाराविरुद्ध जनचेतना जागृत करण्याचे दिव्य काम भगवंतानी केले. मांसाहाराच्या त्यागामध्ये स्व-पर कल्याणाची दृष्टी आहे. मांसाच्या पेशीत अनेक जीवांचा निवास असतो व त्यांच्याही नाशाला करण व्हावे लागते. तसेच मांसाहाराचा

अतिरेक त्याकाळच्या जीवनावर झाला असता आणि भारतीय अर्थ-व्यवस्थेवर भयानक परिणाम झाले असते. गाय आणि बैल हे प्रामुख्याने खाद्य पशु होते. व त्याच्या खाण्याने होणारे भयंकर परिणाम प्रभुना दिसत होते. तेव्हा मासाशनाच्या त्यागात व्यक्तिगत पावित्र्याचा भाग तर आहेच परंतु समाजिकतेचा भाग ही आहे.

प्रत्येक खाद्यपदार्थ हे प्राण्याच्या शरीराचे अंग आहे. ज्वारी, गहू, बाजरी हे एकेंद्रिय झाडांचे शरीरांचे अंग होय. मग ते मांसच होय, असा युक्तिवाद ही आशाधरांनी खोडला आहे. ते म्हणतात स्त्रीत्व हे पत्नीत व मुलीत सामान्य असले तरी पत्नी उपभोग्य होय. मुलगी नव्हे. ⁹

दारुचा त्याग-

मांसाशनाच्या जोडीला मद्याचा त्यागही अहिंसाणुव्रतात समाविष्ट केलेला आहे. दारु ही जगाच्या सुरुवातीपासूनची समस्या आहे. जैन-शास्त्रातून मद्य-त्यागी समाजाच्या रचनेचा धार्मिक कारणासाठी पाया घातला असे नव्हे, तर दारुमुळे निर्माण होणा-या सामाजिक समस्या सोडविणे फार अवघड जाते. हा त्यांचा अनुभव आहे. दारु ही सामाजिक गरज आहे. असे प्रतिपादन करणे म्हणजे सामाजिक दुरवस्थेला मान्यता देण्यासारखे आहे. आपल्या देशात दारु न विकाता, ती परदेशात विकावयास देणे हे देखील अयोग्य होय. गुंगी आणणारे पदार्थ निर्माण करणे, विकणे, विकण्यास मदत करणे, इत्यादि गोष्टींचा विरोध जैनधर्माने सुरुवातीपासूनच केला आहे. अशा पदार्थांच्या सेवनाल कसलीही सामाजिक किंवा व्यक्तिगत प्रतिष्ठा प्राप्त करून दे, हे विघातक स्वरूपाचे आहे.

मधाचा त्याग-

मध हे चवीला गोड असल्याने त्याचा उपयोग करण्याला माणूस चटावतो. त्याकाळी साखर नसल्याने मधाला मागणी असणे साहाजिकच होते. मध ही मधमांशाच्या अन्नापासून प्राप्त होते. म्हणून त्याला विरोध आहे. मध पिळून काढताना मधु-राणीने घातलेली असंख्या अंडी देखील नष्ट होतात. केवळ अल्पशा चवीसाठी असंख्यांचे जीवन नाकारणे हे अहिंसेत बसत नाही. तसेच हिरवी पाने, फुले, कच्ची फळे, अंजीर, वड, पिपळ, पाकर इत्यादी झाडांची फळे यांचाही त्याग

सांगितला आहे. कारण अशा फळात डोळ्यांना सहज दिसतील असे असंख्य जीव-जंतू दिसून येतात.

सप्त व्यसनांचा त्याग :

मानवी जीवन अशात असेल तर ते हळूहळू व्यसनी बनते. व्यसनाधीनता हे प्रमादी जीवनाचे दृष्य फळ आहे. जेथे विवेक नाही, जेथे सतप्रवृत्ती नाही, तेथेच व्यसनाधीनता, आढळते, म्हणून सात प्रकारच्या व्यसनांचा श्रद्धेने व विवेकाने त्याग करून नैष्ठिक जीवनाचा स्वीकार श्रावकाने केला पाहिजे. या व्यसनात वरील तीन गोष्टीतर आहेतच त्याशिवाय शिकार खेळणे, परस्त्री गमन करणे, वेश्यागमन करणे आणि जुगार खेळणे यांचाही अंतर्भाव केला आहे. गृहस्थाचे जीवन संतुलित धार्मिक आणि विवेकी व्हायला उपरोक्त सात व्यसनांचा त्याग महत्वाचा आहे. जीवन निर्भय करावयाचे असेल, नैराश्याचा स्पर्श होऊ द्यायचा नसेल, बलिष्ठ आणि सदैव आशावादी जीवन घालवायचे असेल तर सातही प्रकारच्या व्यसनापासून दूर राहणे अवश्यक आहे. व्यसनात मनतसिक दौर्बल्याचा भागच फार असतो आणि मनाने दूबल समज हीच फार मोठी सामाजिक समस्या आहे. या समाज सदैव समाज स्वास्थ्याला विरोध करतो. या दृष्टीने जैन संस्कृतीने केवळ धर्म प्रसाराचे कार्य केले असे म्हणणे म्हणजे तिच्या कार्याचे खरे मूल्यमापन करणे नव्हे. संस्कृती संवर्धनासाठी सामाजिक जीवनातच बीजे पेरवी लागतात. त्याशिवाय संस्कृती निर्माण होत नाही. याची फार मेठी जाण जैनधर्म प्रसारकांना होती. ते मानसशास्त्राचे फार मोठे अभ्यासू तर होतेच शिवाय सामाजिक जीवनाचे कुशल कर्णधारही होते. समाज-मनाची जडण आणि घडण करण्यात जैन आचार्यांचा फार मोठा भाग आहे. हजारोंच्या संख्येने देशभर विहार करून जाती धर्म, पंथ निरपेक्ष होऊन त्यांनी अहिंसा धर्माचा प्रसार केला.

परस्त्री, व वेश्यागमन या दोन गोष्टींना त्यांनी व्यसनात घेतले आहे. या व्यसनामुळे किती दारुण प्रकारच्या समस्या मानवापुढे उभ्या आहेत, याची कल्पना न केलेले बरी. परस्त्री सेवनाच्या व्यसनामुळे सामाजिक जीवनाला फार मोठा तडा जातो. आणि वैवाहित जीवनांत अस्थिरता निर्माण होते. यासाठी परस्त्री सेवनाला आत्यंतिक विरोध करून गृहस्थ-जीवनाचे पावित्र्य कायम टिकविण्यासाठी जैन आचार्यांनी फार मोलाची मदत केली आहे.

सत्याणुव्रत-

प्रमादामुळे असत्य विधान करणे हे अनृत होय. पण असत्य म्हणजे तरी काय? जे हित, मित व प्रिय नसेल तेही असत्यच होय. म्हणून असत्याचे चार प्रकार केलेले आहेत. ते जाणून घेऊन प्रयत्नपूर्वक असल्याचा त्याग करणे हे सत्याणुव्रत होय. या अणुव्रतात स्थूलपणाने त्याग सांगितलेला आहे.

पहिले असत्य-

जे वस्तुचे स्वरूप आहे ते नाकारणे, हे पहिले असत्य होय. व्यवहार दृष्टीने एखाद्याचे नांव देवदत्त असेल तर त्याला हा देवदत्त नाही, असे विधान करणे, किंवा शरीर व आत्मा वेगळ असता शरीराला आत्मा समजणे.

दुस-या प्रकारचे असत्य

पर अपेक्षेने वस्तु अस्तित्वात नसताना ती आहे असे म्हणजे. सुख-दुःख, होते व ते 'स्व' अपेक्षेनेच होते. आपल्या ठिकाणी क्रोधादि विकार नसतील, हिंसादि पाच पापे घडली नसतील व आत्मिक शुद्धता असेल तर दुःख होणार नाही. तसे असता परपदार्थाचे अवलंबन घेउन "मी सुखी आहे" "मी दुःखी आहे" असे म्हणणे हे दुस-या प्रकारचे सूक्ष्म असत्य आहे.

तिस-या प्रकारचे असत्य-

वस्तु एका अर्थाने "सत्" असताना तिला 'असत' म्हणजे हे तिस-या प्रकारचे असत्य होय. उदाहरणार्थ- जो बैल आहे त्याला रेडा म्हणणे. वस्तु जशा स्वरूपात आहे तशी ती न सांगता दुस-या प्रकारची आहे, असे सांगितले जाते. दोर असतांना साप म्हणणे, हा तिसरा प्रकार होय.

चौथ्या प्रकारचे असत्य-

जे वचन 'सत्य' आहे पण निंदामूलक आहे, उच्चारण्यासारखे नाही,

सप्त व्यसने:- (१) मांशासन (२) दारु सेवन (३) मध सेवन (४) शिकार करणे (५) वेश्यागमन (६) परस्त्रीगमन (७) जुगार खेळणे.

पापाला प्रेरणा देणारे आहे व ऐकणा-याला पीडा व दुःख देणारे आहे, ते वचनही असत्य होय. या प्रकारात चेष्टा, कुचेष्टा, वितंडा, कठोर वचन, निंदानालस्ती, टीका, अविचारयुक्त वचन हे सौर निंद्य कोटीतील आहेत. म्हणून असत्य होय. अमक्याला मारा, ठार करा, बांधा, खोटा व्यापार करा, खोटे लिखाण करा, चोरी-कुशील करा ही सर्व वचने पापमूलक म्हणून असत्य होत. कारण त्यातून हिंसेला प्रोत्साहन आहे. तसेच ज्या वचनामुळे अप्रीती, भीती, दुःख, वैर, शोक, भांडण, तंटे उत्पन्न होतील ती सर्व वचनेही असत्याच्या कोटीत मोडतात (पु. वि. उपया. ९६, ९७, ९८)

अचौर्याणुव्रत-

प्रमादाने दुस-याची पडलेली, विसरलेली वस्तु घेणे ही चोरी होय. वस्तु संबंधी जी आसक्ती तीच चोरी होय. त्या आसक्तीमुळे लोभामुळे दुस-यांच्या पदार्थावर मन जाते. ते पदार्थ त्याच्या परवानगी शिवाय चोरणे, हिसकावून घेणे किंवा त्यास बळजबरीने द्यावयास लावणे ही चोरी आहे.

चोरी ही कधी कधी साठवणूकीतही असते. जेव्हा असंख्य लोक अर्धपोठी किंवा उपाशी आहेत, त्सावेळी साठा करणे ही चोरी आहे. अडचणीत सापडलेल्यांना अडवून कमी किंमतीच्या वस्तुचे अधिक पैसे घेणे हीही चोरीच आहे. अधिक नफाखोरी करणे, प्राण्याकडून किंवा माणसाकडून मोलापेक्षा जास्त काम करून घेणे हे सर्व चोरीतच मोडते. सामाजिक वैषम्याचे प्रमुख कारण म्हणजे समाजात परस्परास लुबाडण्याची प्रवृत्ती होय. सारा समाज माझा आहे, व त्याचे मी काही ऋण देणे लागतो, ही शिकवण अंगी बाणवली पाहिजे. सामाजिक व राजकीय कायद्यांची रचना अशी असावी की चौर्य-कर्माला थारा असू नये. कष्ट न करता खाण्याची मानसिक रचना देखील त्याज्यच होय. त्यासाठी श्रमावर आधारित सामाजिक रचना आणणे आवश्यक आहे.

ब्रह्मचर्याणुव्रत-

ब्रह्म म्हणजे आत्मा व चर्य म्हणजे निवास करणे किंवा राहाणे. आत्म्यात निवास करणे हे ब्रह्मचर्य होय. पण लौकिक अर्थाने स्त्रीला पुरुषासंबंधी किंवा पुरुषाला स्त्री संबंधी जे नैसर्गिक आकर्षण असते त्या आकर्षणाला काही मर्यादा घालून देण्यासाठी हे व्रत आहे. या विश्वातील राग-द्वेष, कनक आणि कांता या दोन गोष्टीमुळे होतात. खून-मारामा-यांचे प्रमाणही या दोनमुळे वाढतात. तेव्हा स्त्री-पुरुषांना या बाबतीत कांही सांस्कृतिक उच्चता प्राप्त करून देणे हे या अणुव्रताचे कार्य आहे. स्व-दार संतोष असेही नांव काही आचार्यांनी या अणुव्रताला दिले आहे. आपल्या पत्नीशी एकरूप होऊन इतर स्त्रियांची अभिलाषा, न करणे, किंबहुना स्वतःच्या जीवनात देखील काम प्रवृत्तीला योग्य वळण लावणे हे या व्रताचे कार्य आहे. काम-प्रवृत्ती म्हणजेच जीवन असा चुकीचा प्रचार काहीनी चालविला आहे. परंतु कामप्रवृत्तीचा संकोच करुना व शक्तीचा संचय करुन ती शक्ती ख-या आनंदाच्या उपभोगासाठी वापरणे हे गार्ह्यस्थ जीवनाचे कर्तव्य आहे. यासाठी कामुक प्रवृत्तीतची चित्रे, कथा-कदंब-या, मासिके वाचणे त्याज्यच होय.

परिग्रह-परिमाण-अणुव्रत-

सामाजिक व राजकीय जीवनाचा आधार संपत्ती धन-दौलत आहे. पण संपत्ती किंवा धन हे साधन आहे. जीवनाच्या उन्नतीसाठी, सांस्कृतिक जीवन जगण्यासाठी ते साधन आहे. तिच्या अतिरेकाने आपण इतरांना जीवन जगणे असह्य करीत राहू तर आपलेही जीवन असह्य होईल. पुण्यामुळे परिग्रह प्राप्त होतो हे मानणे म्हणजे धर्माला कलंकिंत करणे होय. प्राप्त झालेले वैभव, यश, समृद्धी यांनी आत्म्याचे मोजमाप करणे हे माणुसकीला काळीमा फासण्यासारखे आहे. अनेक साधु असा प्रचार कतात की परिग्रह हा पुण्यामुळे प्राप्त होतो. त्यामुळे अधिक परिग्रह वाढविण्याची, ऐष-आरामात जगण्याची इच्छा निर्माण होते.

अपरिग्रहवृत्ती म्हणजे अहिंसक प्रवृत्ती होय. अपरिग्रहाचा संबंध आळशी मनोवृत्तीशी नाही, हे येथे स्पष्ट केले पाहिजे. अपरिग्रह हा देखील असमर्थाचा किंवा दुबळ्यांचा धर्म नाही.

रात्री भोजन त्याग :

पाच अणुव्रताखेरीज सहावे अणुव्रत म्हणून रात्री भोजन त्यागाचा उल्लेख आढळतो. तत्वार्थावर टीका करताना आचार्य पूज्यपादांनी^१ तसेच वीरनंदी व चामुंडराय यांनी स्वतंत्र अणुव्रत म्हणून याचा उल्लेख केला आहे. रात्री भोजनाचा अणुव्रतात समावेश करणे ही फार महत्वाची गोष्ट आहे. रात्री जेवणाचा उपक्रम हा जंगली संस्कृतीचा भाग आहे. काम-भोगापासून परावृत्त करणा-या संस्कृतीने त्याग सांगावा यात नवल नाही.

सप्तशील :

गृहस्थासाठी मांस, मद्य व वड, पिंपळ, उंबर व कटुंबर या पांच प्रकारच्या झाडांची फळे न खाणे हे जसे आठ-मूळ गुण सांगितले, तसेच पांच आणुव्रतांचा सामान्य आचार सांगितल्यानंतर त्या अणुव्रतांच्या पालनास बळ प्राप्त व्हावे व निर्दोषता प्राप्त व्हावी म्हणून सप्तशील सांगितली आहेत. या सप्तशीलात तीन गुणव्रते व चार शिक्षाव्रते अशी सात शीलव्रते सांगितली आहेत. श्रावक प्रज्ञप्ती (श्लोक ३२८) मध्ये व संमतभद्राचार्यांच्या रत्नकरंडकात गुणव्रताना अणुव्रतांचे पोषक म्हटले आहे व शिक्षाव्रतांना मुनीधर्माचा माग्य प्रशस्त करणारे म्हटले आहे.^२ या सप्तशीलांच्या बाबतीत आचार्यांची वेगवेगळी मते कोष्टकात दिली आहेत.

तीन गुणव्रते :

आचार्य कुंदकुंदांनी गुणव्रतांचा केवळ उल्लेख केलेला आहे (चरित्र पाहूड २५-२६) परंतु त्यांचे विश्लेषण केलेले नाही. त्यामुळे त्यांचा अभिप्राय जाणून घेतला येत नाही. उमास्वामींनी तत्वार्थसूत्रात नामावली दिलेली नाही. परंतु तत्वार्थाच्या टीकाकारांनी पूज्यपाद व विद्यानंद यांनी पहिल्या तीनांना गुणव्रते व

१- चारित्र सार पा. १३ पुरुषार्थसि, उ. १३६

२- सागारधर्मांमृत-६-२४

३- सर्वार्थ ७.२१ श्लोक वार्तिक ४६७.

नंतरच्या चारांना शिक्षाव्रते म्हटले आहे.

तीन गुणव्रते

चार शिक्षाव्रते

परंपरा	१	२	३	१	२	३	४
कुंदकुंद	दिग्वत	अनर्थदंडव्रत	भोगापभोग	सामायिक	प्रोषध	अतिथि	
सल्लेखना							

परिमाणव्रत

संविभाग

अतिथी

उमास्वाती	"	देशव्रत	अनर्थ दंडव्रत	"	"	भोगापभोग	अतिथी
-----------	---	---------	---------------	---	---	----------	-------

परिमाणव्रत संविभागव्रत

अमुतचंद्र	"	"	"	"	"	"	"
-----------	---	---	---	---	---	---	---

सोमदेव	"	"	"	"	"	"	"
--------	---	---	---	---	---	---	---

अमितगती	"	"	"	"	"	"	"
---------	---	---	---	---	---	---	---

समंतभद्र	"	अनर्थदंडव्रत	भोगापभोग	देशव्रत	सामायिक	प्रोषध	वैयावृत्य
----------	---	--------------	----------	---------	---------	--------	-----------

परिमाणव्रत

आशाधर	"	"	"	"	"	"	"
-------	---	---	---	---	---	---	---

कार्तिकेय " " " सामायिक प्रोषध अतिथि देशव्रत

वसुनंदी " देशव्रत अनर्थदंडव्रत परिभोग " संविभाग सल्लेखना

विरतिव्रत व्रत

गुणव्रते-

अणुव्रतांच्या पालनाने जी आत्मश्रद्धा निर्माण होते तिच्या बळकटीसाठी गुणव्रतांचा आचार आहे. व्रते ही आंतरिक शुचितेसाठी असून त्यांचे पालन करतांना, अहंकार निमाण होऊ नये, "मी व्रती आहे", हा विवेक असावा. पण त्यातून कषायांचे पोषण होऊ नये. गुणव्रते तीन आहेत.

१) दिग्ब्रत २) देशव्रत ३) अनर्थ दंडव्रत १) दिग्ब्रत:- क्षेत्राच्या दृष्टीने क्षेत्र सीमित करित जाणे हा यातील हेतु आहे. दहाही दिशेला डोंगर नदी, गांव इत्यादीच्या सीमा निश्चित करून त्या क्षेत्राच्या बाहेरील सर्व व्यवहार आजन्म सोडून देणे म्हणजे दिग्ब्रत होय. सीमित क्षेत्रातच राहून त्या बाहेरच्या क्षेत्राशी संपूर्णतः संबंध तोडून घेणे आवश्यक आहे.

व्यापारी समाजाच्या लोभ-संवरणाच्या दृष्टीनेही हा भाग त्यावेळी व आजही महत्वाचा आहे. राजकीय दृष्टीनेही याचे महत्त्व आहे. परदेशी मदतीवर व वस्तूवर किती अवलंबून राहायचे. याचीही मर्यादा राज्याने घालून घ्यावी. अन्यथा संकट प्रसंगी तया वस्तूंच्या अप्राप्तीने अनेक संकटे निर्माण होतील. सर्व (स्व-केंद्रित) आचार-विचारांचा प्रवाह सम्यक्पणे आत्मकेंद्रित करण्यासाठी हे व्रत आहे.

देशव्रत-

या व्रतामध्ये नदी, स्मशान, वृक्ष, डोंगर इ. च्या सहाय्याने दहाही दिशामध्ये जाण्यायेण्या-संबंधी काही विशिष्ट कालापर्यंत बंधन घालणे आवश्यक आहे. दिग्ब्रतात आजन्माची मर्यादा आहे. तर देशव्रतामध्ये तास, दिवस, रात्र, महिना वर्ष अशी कालमर्यादा आहे.

अनर्थदंडव्रत-

३) निरुपयोगी सर्व हिंसात्मक-मानसिक, वाचिक व कायिक क्रियांचा त्याग करणे म्हणजे अनर्थदण्डव्रत. ज्या क्रियामुळे काही लाभ नाही अशांचा त्याग केल्याने हिंसादिक विकारापासून सुट्टी मिळते. वायफळ बडबड, चिंतन, वटवट, शारीरिक हालचाल या गोष्टीमुळे मानवाच्या शक्तीचा -हास होतो. त्या सर्व चेतनशक्तीच्या संग्रह करकफन तिचा प्रवाह आत्मोन्मुख करणे हे या व्रताचे कार्य आहे. अनेक प्रकारच्या निरर्थक काळज्या, चिंता, विचारमग्नता यामुळे मन थकून जाते. तसेच ज्या ग्रंथाच्या वाचनाने मनात सदविचारांची पेरणी होणार नाही अशी कामुक कथा, भयकथा, चोरकथा, इ. वाचनात वेळ न घालविणे हेही या व्रतात येते. ज्या उत्पादनाने कामगारांचा लाभ होणार नाही व ते उत्पादन पडून राहिल किंवा वाया जाईल, आही गोष्टींचा त्याग सांगितला आहे. खूप धान्य पिकवायचे व किंमती उतरतील म्हणून यांचा नाश करायचा अशाही गोष्टींचा त्याग या व्रतात येतो. उपासकदशा ४३, श्रावकप्रज्ञप्ती (२८९) यात या व्रताचे चार भेद व पूज्यपाद व अकलंक यांनी पाच भेद सांगितले आहेत. या भेदावरून जैनदृष्टी किती सूक्ष्म आहे हे लक्षात येईल. १) अपध्यान (व्यर्थने चिंतन, विचार, विकल्प) २) पापोदेश- (हिंसात्मक कार्यांचा उपदेश देणे वगैरे) ३) प्रमादचर्या- (प्रमत्त किंवा मोहित होऊन केलेली वागणूक ४) हिंसादान- (हिंसेची साधने तयार करणे, दुस-यास देणे, देयास सांगणे इ.) ५) दुःश्रुती- (वाईट-ऐकणे, वाचणे इ.) अशा प्रकारे मन, वचन व शरीर यांच्या निरर्थक क्रियांचा संकोच करून साधक आत्म्याच्या जवळ जण्याचा प्रयत्न करतो.

चार शिक्षाव्रते-

१) सामायिक : समत्वाकडे स्वतःला नेणे म्हणजे सामायिक आहे.^३ सर्व जीवमात्राच्या ठिकणी समत्व बुद्धी ठेवण्याचा विचार मनात पक्का रुजला तर आत्मधर्म त्याहून वेगळा नाही. हिंसादी पापे करण्याचा विचारही मग संपतो. सामायिक ही क्रिया नाही. सामायिक ही पापनिवृत्त व आत्मस्थित अशी आत्म्याची स्थिती आहे.^१ समंतभद्राच्या दृष्टीने काही ठराविक वेळेपर्यंत आत्म्याला पाच पापापासून वेगळे ठेऊन ख-या आत्मानंदाचा अनुभव घेणे म्हणजे सामायिक.^२

श्रावक प्रज्ञप्तीच्या दृष्टीने पापनिरोध व आत्मोन्मुख या दोन गोष्टी सामायिक व्रताने साध्य होतात. आत्म्याच्या निश्चित उद्दिष्टांचे सतत स्मरण राहावे म्हणून दिवसातून कमीत कमी तीन वेळा सामायिक करण्याचे विधन धर्मग्रंथांत केलेले आहे. अमृतचंद्रांनी श्रावकांना कमीत कमी दोन वेळा तरी सामायिक करावयास सांगितले आहे.

-
- १ कुदंकुंदांनी याच्याऐवजी सल्लेखानाव्रत सांगितले आहे. कार्तिकेय व समंतभद्र यांनी या व्रताला शिक्षाव्रतात समाविष्ट केलेले आहे.
 - २ कातिकेयानुपेक्षा- ३४४ रत्नकरंड ७८ सर्वार्थसिद्धी ७.२१७ चारित्रसार पान १६ पुरुषार्थसिद्धी १४१-१४६ सागारधर्म ५.९
 - ३ राजवार्तिक ७.२१-७ चरित्रसार पा. १९

सर्व भूतमात्रविषयी प्रेमाची जाण निर्माण झाल्याशिवाय जीवनात क्रंती घडत नाही. अहिंसक जीवनाचा सत-संकल्प सामायिक व्रताने दृढ होतो. अशुभातून शुभाकडे प्रवृत्ती करणे हा पहिला भाग आहे. आणि शुभ-अशुभाच्या विकल्पातून सुटून केवळ 'स्व' च्या दिव्य आनंदात रमणे हा दुसरा भाग आहे. शुभप्रवृत्ती देखील सोडायच्या आहेत, हे करताना १) योग्य जागा निवडणे, २) योग्य वेळ निवडणे, ३) उपयुक्त आसन स्वीकारणे ४) मन, वचन व शरीर यांच्या क्रियांच्या बाबत शुद्धता स्वीकारणे, अशा चार प्रकारची दक्षता घेतली पाहिजे.^{१/२}

२) प्रोषधोपवासव्रतः

मुनी समंतभद्र, अमृतचंद्र इ. आचार्यांनी खाद्य, पेय, लेह्य (चाटून खाता येणारे) आणि आस्वाद्य पदार्थांचा अष्टमी व चतुर्दशीला त्याग करून उपवास करणे हा प्रोषधोपवास होय, असे सांगितले. या प्रोषधोपवासाच्या पूर्वीच्या दिवशी म्हणजे सप्तमी व त्रयोदशीला एकाशन करावे. हे व्रत करताना पाणी घ्यायचे बंधन नाही. (आशाधर सा..धर्म. ५.३५) या उपवासाचे दिवशी आगम शास्त्रांचे वाचन करावे. स्नान, शरीर सजविणे, गादीवर झोपणे, अतरांचा व फुलांचा उपयोग करणे वगैरे सर्व टाळावे. जास्तीत जास्त वेळ मौनपूर्वक शास्त्राभ्यासात घालविण्याची

आज्ञा आहे. उपवासाचे दिवशी हिंसा, असत्य, चोरी, कुशील व परिग्रह यांचा सर्वथा त्याग करण्यास प्रत्नशील राहावे. इतकेच नव्हे तर या दिवशी कमीत कमी वस्त्रे वापरावीत.

३) भोगोपभोग परिमाण व्रत :

भोग्य (एकदाच भोगता येणारे) आणि उपभोग्य (वारंवार उपयोगात येणारे) जे पदार्थ आहेत त्यांच्या बाबतीत मर्यादा घालणे भोगोपभोग-परिणाम व्रत आहे. जैन समाजांत श्रीमंतांचा भरणा जास्त असल्याने उपभोगासाठी

१ श्रावक प्र. टीका पान २८७, २८८

२ अमित. श्राव. ९.३.१० वसुनंदी श्राव. २२४ चारित्र्यसार पान. २६, सागारधर्म- ५.४७

विपुल सामुग्री उपलब्ध होते. म्हणून उपभागोची आसक्ती दूर करण्याच्या दृष्टीने या व्रताचे महत्व आहे. म्हणून नौकर-चाकर, दास-दासी, बैल-बारदाना इ. सजीव प्राण्यांच्या बाबतीत मर्यादा ठेवणे योग्य होय. तसेच कपडे-लत्ते, घर-दार, वाहने, शेती, दाग-दागिने, भांडी-कुंडी इ. पदार्थांच्या उपभोगासंबंधी मर्यादा घालणे हेही या व्रताचे महत्वाचे कार्य आहे. दुःखान्त सुखाचे स्वरूप स्पष्ट रीतीने जाणून घेऊन जो वस्तूचा त्याग घडेल तोच श्रेष्ठ होय. मूर्च्छा, आसक्ती हाच परिग्रह होय. म्हणून आसक्ती विरहित उपभोगाची कल्पना दृढ करण्याचा पाया म्हणजेच हे व्रत होय. उपासकाध्ययन सूत्रात व श्रावक प्रज्ञप्तीत अधिक हिंसा घडेल अशा पदार्थांचा भोजनात समावेश न करणे, रात्रीभोजन न करणे, अभक्ष पदार्थांचा त्याग करणे यांचाही पुनः समावेश केला आहे. यम म्हणजे आमरण त्याग व नियम म्हणजे काही काळापुरता त्याग, अशा दोन्ही प्रकारांनी हे व्रत पालन करावयास हवे. विशेषतः अति हिंसामूलक भोग आणि उपभोग यांच्या बाबतीत मर्यादांचा संकोच करणे हा प्रमुख हेतु या व्रताचा आहे.

४) अतिथी-संविभाग व्रत :

या व्रतात जे भगवंताच्या मार्गाने जाणारे आहेत त्यांच्या सेवाव्रताचा उपदेश आहे. ही सेवा आवश्यक स्वरूपाची आहे. पात्र व्यक्तीना औषध, शास्त्र, आहार आणि अभय अशी चार प्रकारची दोन देण्याची आज्ञा आहे. श्रावकसंस्थेशिवाय मुनीसंस्था टिकू शकत नाही. भगवंताच्या मार्गाने जाणाऱ्या पात्र व्यक्तीची सेवा-सूश्रूषा हा श्रावकाच्या जीवनाचा अविच्छेद्य भाग होय. हे दान देतांना असे म्हटले आहे की श्रावकाने श्रद्धापूर्वक, आदरपूर्वक आणि विधी पूर्वक देश, काल आणि मुनींची प्रकृती पाहून आहारदिकाने सेवा करावी. मुनी स्वतःहून काहीच मागणार नाहीत. रोग झाला आहे, हेही सांगणार नाहीत. पायातील काटेही काढणार नाहीत. शरीरासंबंधी सर्वथा निरपेक्ष राहणाऱ्या साधुजनांची सेवा करणे अगत्याचे आहे. चतुर्विध संघाला म्हणजे मुनी, अर्जिका, श्रावक व श्राविका यांना गरजेप्रमाणे व स्वःताची शक्ती न लपविता दान देण्याची आज्ञा आहे. वस्तूची शुद्धता, दान देण्याऱ्याच्या मनाची शुद्धता, ज्याला दान द्यायचे त्याची पात्रता यामुळे दानाचे जे फळे प्राप्त होते, त्यात तर-तमता येते. सम्यग्दर्शन झालेल्याने सम्यग्दर्शन झालेल्याला दान दिल्याने व तेही नऊ प्रकारच्या भक्तीने दिले तर ते दान सर्वश्रेष्ठ होय. श्रद्धा, भक्ती, संतोष, विज्ञान, अलुब्धता, क्षमा, आणि सत्व यामुळे दात्याची श्रेष्ठता निश्चित करता येते.

तत्त्वार्थ भाष्यांत- १) अनसूया, २) अविषाद ३) अपरिभाविता ४) प्रीतीयोग ५) कुशलाभिसंधिता ६) दृष्टफलानपेक्षिता ७) निरुपधत्व ८) अनिदानत्व अशा आठ प्रकारे शुद्ध दान देण्याची आज्ञा आहे.^१ पात्र कोण ? असा प्रश्न आल्यावर सम्यक्त्वी मुनी, तपस्वी, तीर्थकर हे श्रेष्ठ पात्र; सम्यक्त्वी श्रावक-श्राविका हे मध्यम पात्र होत. याशिवाय सर्व कनिष्ठ-पात्र होत. उत्तम जमीनीत पेरलेली बी असे लवकर फळ देते व खडकाळ जमीनीत बी जसे वाया जाते, तसे दानाचेही समजावे.^२

या चार शिक्षाव्रतांची माहिती आपण करून घेतली. या व्रतांच्या आचाराबरोबर श्रावकाने अकरा प्रतिमांचा स्वीकार केला पाहिजे. मोक्ष मार्गाने जाणाऱ्यांचा समाज निर्माण झाला पाहिजे. प्राप्त झालेले मनुष्यत्व हे या मार्गाच्या साधनेसाठी लाभलेले वरदान आहे, ही जाण प्रत्येकाच्या हृदयात निर्माण झाली पाहिजे.

श्रावकांच्या आचारांची वेगळी मांडणी : २/३/४

उपरोक्त बारा व्रतांचा आचार श्रावकांना पुरेसा आहे, असे नाही. काही आचार्यांनी श्रावक धर्माची मुनीधर्माच्या दिशेने वाटचाल व्हावी म्हणून अकरा प्रतिमांचे विधान केलेले आहे. उमास्वामींच्या तत्त्वार्थसूत्रात किंवा सोमदेव, अमितगती,

१ तत्त्वार्थभाष्य-७-३४

२ वसुनंदी-श्राव. २४०-२४१-२४२ मुलें, म्हातारे, आंधळे, व्यंग, बहिरे, रोगी आणि प्रवासी यांना अनुकम्पादान किंवा करुणादान करावे.

३. कुंदकुंद-चरित्रपाहुड-२२; कार्तिकेय-३०५-३०६ चरित्रसार-पान ३, वसुनंदी श्राव. ४

४. उपासगदसाओ- ७० (अभयदेवांची टीका- पा ७४-७७) श्वेतांबराची प्रतिमांची नांवे वेगळी आहेत. पण सामान्यत्वे करुन अर्थ तोच आहे.

अमृतचंद्र आणि हेमचंद्र यांच्या ग्रंथात अकरा प्रतिमांचे विधान दिसून येत नाही. परंतु षट्खंडागमासारख्या अतिप्राचीन ग्रंथात (भाग २ पान १०२) व कषायपाहुड (भा. १, पान १३०) सारख्या ग्रंथात प्रतिमांचे उल्लेख आहेत. साधनेची ती क्रमागत व आवश्यक अशी पद्धती आहे.

अकरा प्रतिमा :

१) दर्शन-

सम्यदर्शनाच्या प्राप्तीसाठी सांगितलेले सर्व उपाय करणे व प्राप्त झाल्यावर ते टिकविण्यासाठी प्रतिज्ञापूर्वक व व्रतपूर्वक प्रयत्न करणे ही दर्शन प्रतिमा होय. या प्रतिमेला सोमदेव मूलव्रत म्हणतात (वसु. श्राव. ५९)

२) व्रतप्रतिमा-

बारा व्रतांचे स्थूलरूपाने पालन करणे ही व्रत प्रतिमा होय. उपासगदसाओ मध्ये ५ अणुव्रतांचा केवळ उल्लेख आहे. (१०) पण ५ अणुव्रतांच्या वृद्धीसाठी सप्तशीलही आवश्यक आहेत.

३) सामायिक प्रतिमा-

शिक्षाव्रतात जरी याचा उल्लेख असला तरी प्रतिमांचे पालन आमरण अललेने ही पुनरुक्ती असावी. दिवसातून तीन वेळा मन, वचन ही शरीरे यांना शुद्ध करून सामायिक करण्यासाठी ही प्रतिमा आहे. सप्तशीलांचा उद्देश अणुव्रतांची गुणवत्ता वाढविणे हा आहे. तेथे अतिचारांची शक्यता आहे. प्रतिमेत निरतिचार व्रतपालनाकडे लक्ष दिले गेले पाहिजे.

४) प्रोषधोपवास प्रतिमा-

या प्रतिमेत जे प्रोषधोपवास व्रतात सांगितले, त्याचेच दृढतेने पालन करावयाची आज्ञा आहे. वरील दोन्ही प्रतिमामुळे जवळीक निर्माण होऊन साधक मोक्षमार्गाकडे उन्मुख होतो.

५) सचित्त-त्याग प्रतिमा-

ज्या पदार्थांच्यामध्ये त्रस जीवांच्या उत्पत्तीचा संभव आहे अशी हिरवी फळे, भाज्या, पाने, मुळे, बिया, कंद यांचा आमरण त्याग करणे म्हणजे या प्रतिमेचे पालन करणे होय. या प्रतिमेच्या धारकाने हिरव्या पानांनी झाकलेल्या अन्नपदार्थांचे सेवन करुनये.^१ पाणी देखील प्रत्येक २-३ तासांनी गाळूनच प्यावे. चटण्या, लोणची, पापड इ. पदार्थांत ४८ तासांत जीवात्पती संभवते म्हणून या पदार्थांचाही त्याग करावा. साधा व निर्दोष आहार श्रावकाने घ्यावा.

६) रात्री भोजन त्याग ^३

वास्तविक रात्री भोजनाचा नियम हा जैनांच्या आचारांतील मूलगुणात सांगितला आहे. तरी परंतु हा नियम या प्रतिमेत आमरण सांगितला असून प्रतिमा धारकांना त्यात अप्रमत्त राहायचे बंधन आहे. दुसरे, या व्रताला दिवा-मैथुन त्याग प्रतिमा म्हणणारे आचार्य अमितगती, चामुण्डराय, वसुनंदी, सोमदेव व पं. आशाधरजी आहेत. या प्रतिमेच्या धारकाने दिवसा स्त्री-संबंधाचा व्रतपूर्वक त्याग करावा.

७) ब्रम्हचर्य प्रतिमा-

मन, वचन व शरीर स्त्री-पुरुष संबंधाच्या अभिलाषेचा पूर्णतः त्याग करणे म्हणजे ब्रम्हचर्य प्रतिमा होय. ही प्रतिमा घेणाऱ्यांनी साधे, सात्विक व पवित्र जीवन घालवावे. शृंगारिक नाटके

पुस्तके यांचे वाचन करू नये. गरिष्ठ भोजनाचा, शृंगाराचा, अंग अलंकृत करण्याचाही त्याग करावा. कुणाच्या लग्नाला उपस्थित राहणे, आशीर्वाद देणे, संमती देणे देखील करू नये.

१ रत्नकरंड-१३९.

२ प्रत्येक व्रतांचे ५-५ अतिचार (दोष) सांगितलेले आहेत. म्हणजे १२ व्रतांचे ६० दोष व सल्लेखनेचे ५ अशा ६५ दोषांची नोंद रत्नकरंड, सागरधर्मांमृत, इ. ग्रंथांत आहे.

३ कार्तिकेय- ३८० अभयदेवांनी या प्रतिमेला कायोत्सर्ग प्रतिमा म्हटले आहे. या व्रतांत दिवसा मैथुन त्याग सांगितला आहे.

८) आरंभ त्याग प्रतिमा-

या प्रतिमेचा उद्देश पोटाच्या उपजीविकेसाठी लागणाऱ्या सर्व प्रकारच्या उद्योगांचा त्याने त्याग करून संन्यास मार्गाचे अवलंबन करावे. या प्रतिमेत सर्व आरंभांचा (उद्योगांचा, नौकरी धंद्याचा) त्याग स्वतः करायचा असून तो मनाने, वचनाने व शरीराने पाळायचा आहे. दुसऱ्यास देखील आरंभासाठी अनुमती द्यायची नाही. घरात राहूनही बे-घर होऊन व सर्व व्यापापासून मोकळ राहणारा हा साधक श्रेष्ठ आहे.

९) परिग्रह त्याग प्रतिमा^१-

शरीराला आवश्यक गरजेपुरती वस्त्रे व उपकरणे सोडून बाकी सर्व पदार्थांचा, भोगोपभोगांचा मनाने, वचनाने व कायेने त्याग करायला सांगणारी ही प्रतिमा आहे. एका अर्थाने पूर्ण अपरिग्रहाच्या दिशेने केलेली ही वाटचाल आहे. घरात राहूनही सर्व पदार्थांपासून मानसिक-रीत्या वेगळ राहणारा हा श्रावक होय. मुनी होण्याची ही साधकावस्थाच होय.

१०) अनुमति त्याग प्रतिमा^२-

कोणत्याही सांसारिक गोष्टींना मन, वचन किंवा कृती यांच्या द्वारे सन्मती न देणे ही अनुमती त्यागप्रतिमा आहे. संसार, शरीर व भोग यापासून सर्वार्थाने निवृत्त करणारी ही प्रतिमा आहे. जेथे संसाराचा, भोगोपभोगाचा विषय असेल तिथे हा श्रावक असणार नाही.

जागृतीबरोबरच पुरुषार्थाची आराधना या प्रतिमेने होते. चारित्र्य मोहनीय कर्माचे वर्चस्व अंशतः इगारुन आत्मोन्मुख होण्याचा हा मार्ग आहे.

११) उद्दिष्ट त्याग प्रतिमा^३-

या प्रतिमेत घरादाराचा आमरण त्याग करायला सांगितले असून केवळ भिक्षावृत्तीने निर्दोष आहाराचा स्वीकार

१ अमित श्राव. ७.७२ चरित्रसार- पा. ३८, वसुनंदी श्राव. २९६

२ कार्तिकेय ३६८, रत्न. श्राव. १४५

३ कार्तिकेय- ३८८, रत्नकरंड- १४६, वसुनंदी श्राव. ३००

करायला सांगितले आहे. ही प्रतिमा घेणाऱ्याने जंगलात, मंदिरात किंवा घर सोडून अन्य कोठेही राहावे. त्याने एकदाच भिक्षा मागून आहार करावा. तो आहार साधा व नीरस असावा. या प्रतिमेचे दोन प्रकारचे साधक आहे. १. ऐल्लक व २. क्षुल्लक.